

ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА

На підставі постанови заступника начальника 1 Управління Головного слідчого управління Служби безпеки України полковника юстиції Удовиченка В. М. від 31 липня 2009 року в приміщенні Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України мною, експертом – науковим співробітником Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України Рудницьким О. П., який має вищу освіту, спеціальність - економіст, проведено науково-демографічну експертизу за матеріалами кримінальної справи № 475, порушеної 22 травня 2009 року за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках, тобто за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України.

Основою для висновку науково-демографічної експертизи стали напрацювання експерта в дослідженні демографічних аспектів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

З правами та обов'язками експерта, передбачені ст. 77 КПК України, ознайомлений. Про кримінальну відповідальність за відмову або ухилення від надання висновку експерта або за надання свідомо неправдивого висновку експерта, передбачені статтями 384, 385, 387 КК України, мене попереджено.

Науковий співробітник сектору
тривалості життя і здоров'я населення
ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України

Рудницький О.П.

Експертиза розпочата 5.08.2009

Експертиза закінчена 30.11.2009

Висновок експерта викладений на 49 аркушах.

На вирішення експертизи поставлені наступні питання:

- якою є загальна кількість жертв серед населення УСРР, скільки всього загиблих людей (прямі демографічні втрати) під час Голодомору в Україні в 1932-1933 роках, їх національний склад;
- які непрямі демографічні втрати внаслідок Голодомору в Україні в 1932-1933 роках ?
- Які демографічні наслідки для України відбулися внаслідок Голодомору в Україні в 1932-1933 роках ?

Обставини справи

Із постанови про призначення експертизи відомо: «Кримінальна справа порушена 22 травня 2009 року за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках, тобто за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України.

Досудовим слідством у кримінальній справі встановлено, що після повалення Української Народної Республіки у 1921 році на цій території більшовицький режим розпочав активні протиправні дії щодо недопущення створення незалежної української держави, спрямовані на денационалізацію України, її уніфікацію на звичайну адміністративно-територіальну одиницю Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

З цією метою проводилися суцільно насильницька колективізація сільського господарства, розкуркулення та депортація українських селянських родин, незаконна конфіскація їх майна, здійснювалися репресії та фізичне знищення громадян тощо.

Реалізуючи свої злочинні наміри, в період 1927-1933 років на території компактного проживання етнічних українців у колишній Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) проти них вищим більшовицьким керівництвом, в мирний час була застосована партійно-радянська система управління за участю репресивного апарату СРСР, яка штучно створила умови для винищення голодом української нації.

Сталінським тоталітарним режимом в той час були прийняті рішення, якими зруйновано традиційні форми сільськогосподарського виробництва, позбавлено українських селян необхідних для життєдіяльності запасів зерна та продовольства, запроваджено «натуральні штрафи», застосовано репресивні заходи примусу щодо боржників із хлібозаготівель, заборонено торгівлю і завезення товарів у населені пункти, занесені на "чорні дошки", вільне пересування селян по території СРСР з метою пошуку продовольства, а також використано спеціальні озброєні загони та армійські частини для ізоляції території УСРР, що створило у 1932-1933 роках для національної групи – українців, життєві умови, розраховані на їх фізичне знищення.

Від цих злочинів влади були винищені представники й інших національностей.

Дані про демографічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. державними органами колишнього СРСР приховувались від суспільства на протязі багатьох десятиліть.

Перепис наявного населення в УСРР був проведений 17.12.1926 року за постановою ЦВК РНК СРСР і основна публікація підсумків всього перепису по СРСР була закінчена в 1932 році.

Після проведеного перепису населення 1926 року наступний перепис урядом був призначений на 6 січня 1937 року.

Постановою ЦВК РНК СРСР від 25 вересня 1937 року всенародний перепис населення 1937 року визнано незадовільним, а матеріали перепису «дефектними». За офіційною оцінкою тодішнього уряду цей перепис був

проведений Центральним управлінням народногосподарського обліку Держплану СРСР «нібито» з грубим порушенням елементарних основ статистичної науки, а також з порушенням затверджених основ статистичної науки й порушенням затверджених урядом інструкцій.

17 січня 1939 року на території УСРР та в цілому по СРСР було проведено наступний перепис населення в ході якого, обліковувалось наявне і постійне населення. З огляду на те, що необхідна кваліфікована оцінка матеріалів перепису населення 1937 і 1939 рр., оскільки вони можуть бути вихідною статистичною основою для реконструкції демографічного розвитку Української СРР, а також для встановлення кількості загиблих внаслідок штучно організованого Голодомору 1932-1933 рр., необхідні наукові та спеціальні знання в галузі демографії, соціології та статистики», в зв'язку з чим і призначена дана експертиза.

Для проведення експертизи надано матеріали кримінальної справи № 475.

Під час експертного дослідження використані літературні джерела та архівні матеріали (Додаток 2).

1. Аналітична частина експертного висновку (дослідження)

1.1. Масштаби і структура демографічних втрат України

Походження голоду і демографічної катастрофи.

Голод 1932-1933 рр. в Україні і спричинена ним демографічна катастрофа залишається одним із найбільш парадоксальних явищ ХХ століття, і справа тут не тільки в масштабах людських втрат, але й в їх детермінації. Світова історія знає не менш масштабні демографічні катастрофи, але вони здебільшого пов'язані з війнами, катастрофічними неврожаями, масовими епідеміями. Нічого подібного під час голоду 1932-1933 рр. не було.

За даними аграрної статистики, у 1932 році дійсно відмічається зниження врожайності та валового збору зернових в Україні. Однак ці зниження не суттєві і не спроможні пояснити виникнення катастрофи.

В минулі часи голодне лихо неминуче супроводжувалося сильними епідеміями тифу, холери, дизентерії та малярії, які обумовлювали не менші втрати населення через надсмертність, ніж голод. Що стосується голоду 1932-1933 рр., то ці епідемії в УСРР були слабо поширені [31,46]. Лише епідемії висипного і черевного тифу набули більшого поширення, але при цьому на частку всіх тифозних захворювань в Україні у 1932-1934 рр., як свідчать дані статистики смертності за причинами смерті, припадало не більше 5% загальної кількості померлих в цьому періоді [31, 46].

З новітніх досліджень медико-демографічних наслідків голоду випливає, що найбільш значущими в структурі причин смерті в Україні у 1932-1934 рр. були не інфекційні хвороби, а захворювання, пов'язані з так званою епідемією неінфекційного походження – аліментарною дистрофією та її ускладненнями. При цьому навіть приховані, не чітко виражені інфекційні хвороби та низка захворювань решти класів причин смерті, на тлі так званої епідемії аліментарної дистрофії, слід розглядати, на думку вітчизняних спеціалістів медиків, в причинно-наслідковому зв'язку з голодом, оскільки саме аліментарна дистрофія і її ускладнення були основним чинником настання смерті [31, 46].

Отже, голод і породжена ним демографічна катастрофа не були наслідком природних катаклізмів, а мають антигуманний, штучний характер з вини кремлівських вождів та їх підручних в Україні.

Оцінка втрат населення.

Кількісна оцінка демографічної катастрофи в Україні внаслідок голоду 1932-1933 рр. тривалий час не мала надійної статистичної основи через засекречення архівних фондів в СРСР, які містили необхідну фактографічну інформацію. До відкриття спецархівів свої оцінки людських жертв голоду

оприлюднювали тільки зарубіжні дослідники [додаток 1]. Однак наукова цінність цих оцінок невисока, оскільки зарубіжні автори мали в своєму розпорядженні лише окремі фрагментарні дані.

З відкриттям у 1988 р. засекречених фондів в союзних та регіональних архівах до вивчення питання демографічних наслідків голоду долучилися вітчизняні дослідники, які разом із зарубіжними вченими досить успішно почали освоювати архівні матеріали з проблематики голоду [додаток 1].

Важливою особливістю дослідження людських жертв голоду стало залучення в дослідницький процес архівних матеріалів переписів населення 1937 р. і 1939 р. та поточної статистики природного і механічного руху населення УСРР за 1927-1938 рр. Однак сподівання дослідників на те, що для оцінювання розмірів втрат населення в УСРР протягом 1932-1934 рр. достатньо відкрити архіви, не справдилися. Виявилось, що розсекречені статистичні матеріали теж не містять „абсолютної істини” і вимагають фахової наукової критики статистичних джерел, коректної обробки даних і вмілого використання необхідних демографічних методів.

Починаючи з 1989 р., з'явилася низка публікацій з оцінками людських жертв голоду в Україні, в яких матеріали переписів населення 1926 р., 1937 р. і 1939 р. і статистики природного руху використовувались без належного критичного аналізу і попередньої обґрунтованої корекції даних (С.Уіткрофт, Кульчицький С., Конквест Р., Адамець С. та інші). І це при тому, що проблема повноти і достовірності даних статистики населення через „збої” в роботі системи ЗАЦС та статистичного відомства в роки голодомору мала б розглядатися всебічно та ретельно. Практично всі дослідники з різних причин не взяли це до уваги, тому й новітні оцінки втрат населення УСРР внаслідок надсмертності у 1932-1934рр. мають досить значний діапазон – від 2,6 млн. осіб (у Ф.Месле з співавторами) до 5 млн. осіб (у Р.Конквеста) (додаток 1).

Дослідження демографічних втрат України від голоду мало б проводитися тільки після повномасштабної реконструкції демографічної динаміки УСРР за

весь міжпереписний період (1926-1939 рр.). Даний підхід найбільш продуктивний і може дати прийнятні результати, але він дуже трудозатратний, особливо на стадії формування повноцінної бази даних. Слід відзначити, що весь архів статистичного відомства УСРР за 1930-1940 рр. було знищено 3 липня 1941 року перед вступом німецьких військ до Києва і зараз базовий блок зведених демостатистичних матеріалів за цей період зосереджений в Російському державному архіві економіки (РДАЕ, Фонд ЦСУ – ЦУНГО СРСР) [38]. Матеріали фонду 1562 в РДАЕ за 1930-1932 рр. дуже фрагментарні, але базові зведені таблиці статистичної звітності про природний рух населення за ці роки збереглися в Науковому архіві видатного українського демографа Ю.О.Корчака-Чепурківського, який знаходиться в Інституті демографії. За 1927-1929 рр. річні звіти про природний рух населення опубліковані [34].

Віднайдені автором даного експертного висновку офіційні публікації статистичної служби СРСР та УРСР і комплекси джерел демостатистичної інформації в архівах Москви та Києва дали змогу повністю відновити історичну статистику населення УСРР за 1926-1939рр., внести обґрунтовані поправки [табл. Д3, Д13] і сформувані на її основі базу даних для обчислення демографічних втрат України від голоду.

Принагідно зауважимо, що під демографічними втратами зазвичай розуміють викликане надзвичайними обставинами скорочення чисельності населення порівняно з тією його чисельністю, яка б мала місце за відсутності катаклізмів (війни, пандемії, голоду, масового терору). При цьому враховуються як надмірне (порівняно з нормальним) зменшення населення внаслідок смертності та міграції – у цьому випадку йдеться – як про прямі втрати, так і число народжень, які не відбулися – непрямі демографічні втрати (дефіцит народжень).

В методичному плані проблема обчислення втрат населення внаслідок соціальних потрясінь та природних катаклізмів в демографічній науці в цілому розроблена. Однак, у кожному конкретному випадку методи розрахунку втрат потребують певної модифікації, відповідно до специфіки джерельної бази.

Найбільш поширеним методом розрахунку людських втрат, який використовує більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників, є метод ретроспективного демографічного прогнозу (перспективно-балансовий метод). Суть цього методу полягає у відстеженні руху окремих когорт в міжпереписний період (1926-1939 рр.) згідно із заданими (прогнозними) параметрами народжуваності, смертності та міграції. Відправною опорною базою розрахунків є статеві-вікова структура населення УСРР за переписом 1926 року. З початкової чисельності населення в кожній віковій групі вираховується число померлих, а ті, що залишаються живими, стають на рік старшими. Прогнозні вікові рівні народжуваності використовуються для визначення народжуваності за кожен рік міжпереписного періоду.

Рух окремих когорт населення від 1927 до 1939 рр. здійснюється з допомогою методу пересування населення за віком. В результаті цих розрахунків отримують гіпотетичну статеві-вікову структуру населення України, яка могла б бути на початку 1939 р., якби не екстраординарні події першої половини 1930-х років. Різниця між гіпотетичною чисельністю та зафіксованою переписом 1939 р. і представлятиме сукупні і повікові демографічні (прямі і непрямі) втрати.

Однак цей метод не підходить, оскільки з його допомогою неможливо деталізувати масштаби і структуру втрат населення. Тому використовується метод трендового аналізу динамічних рядів процесів народжуваності та смертності населення України. Перевага використання цього методу в тому, що він дозволяє будувати модель основної тенденції (тренду) рядів динаміки показників смертності і народжуваності, включаючи моменти різкої зміни цієї тенденції (зламів на кривій динаміки). При цьому основна увага приділяється формуванню вивірених рядів динаміки показників чисельності, народжуваності і смертності населення УСРР за статтю та віком у розрізі міста та села.

Втрати населення через надсмертність (прямі демографічні втрати).
Видання меморіальної серії «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 –

1933 років в Україні» (22 томи) стало знаковою подією серед заходів по вшануванню українським соціумом всіх жертв голодомору. Що стосується кількісного оцінювання людських жертв голоду, то дане видання не внесло конкретної визначеності у дану проблему.

Наукової оцінки втрат населення через надсмертність не було зроблено і про це заявляють самі представники обласних редакцій цього видання.

Виконані мною розрахунки прямих демографічних втрат УСРР у 1932 – 1934 рр. базуються на науковій методології, мають надійну інформаційну базу, а тому адекватно відображають картину втрат.

Погіршення ситуації зі смертністю у 1932 р. було викликано хлібозаготівлями зими 1931 – 1932 рр., які спричинили голод. Доходило до канібалізму, але голодного мору ще не було. Рівень смертності в містах та селах у лютому – грудні був більш високим, ніж у відповідному періоді 1931 р. [табл. Д16]. Цим розвінчується один із сучасних міфів української історіографії про те, що підвищений рівень смертності спостерігався тільки у першій половині 1932 року (Кульчицький та інші). Внаслідок підвищеного рівня смертності Україна протягом лютого – грудня 1932 р. втратила 205 тис. осіб (144 тис. на селі і 61 тис. в місті) [табл.1].

Роком голодного мору став наступний 1933 рік. Система заходів влади під час хлібозаготівель, повне вилучення харчових припасів у січні призвела до голодної трагедії і, як наслідок, до катастрофічного підвищення смертності, що обумовила надзвичайно високі прямі демографічні втрати, які вимірюються в 3598 тис. осіб, в тому числі 3413 тис. (94,9%) припадає на село і 185 тис. (5,1%) – на місто.

Голодне лихоліття позначилося на рівні смертності і в першій половині 1934 р. - через надсмертність втрачено 138 тис. осіб (29 тис. в містах та 109 тис. на селі). Втрати населення через надсмертність в Україні протягом 1932–1934 рр. становлять 3941 тис. осіб (в селі – 3666 тис.(93%) в місті – 275 тис.(7,0%)).

Таблиця 1. Втрати населення України через надсмертність у 1932-1934 рр.

	Все населення	Міське населення	Сільське населення
	Величина втрат, тис. осіб		
1932	-205	-61	-144
1933	-3598	-185	-3413
1934	-138	-29	-109
1932-1934	-3941	-275	-3666
	Структура втрат, %		
1932	5,2	22,1	3,9
1933	91,3	67,2	93,1
1934	3,5	10,6	3,0
1932-1934	100,0	100,0	100,0

Джерело: експертні розрахунки за даними таблиці Д 14.

Втрати чоловічого населення через надсмертність були значно більшими, ніж у жінок, - за розрахунками, серед чоловіків під час голоду було 2257 тис. додаткових смертей (57,3%), а на жіноче населення припадає 42,7% (1685 тис. осіб)

Аналізуючи втрати населення, не можна оминати їх вікового розподілу. Найбільше голодомор вдарив по старих і дітях (табл.2). В 1932–1934 рр. внаслідок надсмертності померла кожна 4 літня людина (віком старше 60 років), кожна 7 дитина (0 – 14 років) і кожен десятий дорослий працездатного віку.

Таблиця 2. Втрати населення України через надсмертність у 1932-1934 рр. за статтю та віком

	Кількість втрат через надсмертність, тис. осіб			Повікові коефіцієнти втрат на 1000 осіб відповідного вікового контингенту		
	обидві статті	чоловіки	Жінки	обидві статті	чоловіки	жінки
0-14	1571	902	669	135	153	117
15-59	1802	1058	743	100	123	78
60+	569	296	272	293	329	261
Всього	3941	2257	1685	125	147	104

Джерело: експертні розрахунки за даними таблиці Д 11 - Д12, Д 14

Голод найбільше позначився на смертності сільського населення. Так, з 3,6 млн. осіб прямих втрат на селі 1,5 млн. припадає на сільських дітей (0 – 14 років), а на працездатних та старих - 1,6 і 0,6 млн. відповідно.

Не менш важливою для сучасної оцінки історичних подій першої половини 1930-х років є етнічний склад людських втрат внаслідок Голодомору. Втрати етнічних українців через надсмертність в тогочасних межах УСРР становлять 3597 тис. осіб (91,2%), а на всі інші національності, які населяли УСРР, припадає 345 тис. осіб (8,8%) [табл.3]. Внаслідок величезних прямих втрат чисельність українців в УСРР зменшилася на 15%, росіян - на 7%, євреїв - на 4%, поляків - на 9% та німців – на 12%.

Таблиця 3. Втрати населення України через надсмертність серед основних національностей за 1932-1934 рр.

	Величина втрат, тис. осіб						
	Всі національності	українці	росіяни	поляки	євреї	німці	інші
1932	-205	-178	-12	-3	-6	--3	-2
1933	-3598	-3299	-159	-41	-48	-22	-29
1934	-138	-120	-7	-2	-4	-2	-3
1932-1934	-3941	-3597	-179	-45	-59	-27	-35
	структура втрат, %						
1932	100,0	86,9	6,0	1,3	3,1	1,5	1,2
1933	100,0	91,7	4,4	1,1	1,3	0,6	0,8
1934	100,0	87,0	5,1	1,2	3,1	1,5	2,2
1932-1934	100,0	91,3	4,5	1,1	1,5	0,7	0,9

Джерело: експертні розрахунки за даними таблиці Д 15

Голодомор на території УССР призвів до трансформації етнічного складу в бік зменшення питомої ваги українців. Якщо у 1926 р. частка українців в загальній чисельності населення становила 80,2%, то в 1937 р. вона зменшилася до 78,2%, а в 1939 р. – до 76,8%. [Табл. Д4.].

Етнічний склад прямих втрат у 1932–1934 рр. в СРСР, обчислених на підставі опублікованих праць авторів з колишніх союзних республік та цих експертних розрахунків, показує, що втрати етнічних українців через надсмертність були найбільшими і становили 4,4 млн. осіб або 56,4 % від загального обсягу втрат СРСР в 7,8 млн. осіб.

Непрямі демографічні втрати (дефіцит народжень).

Демографічні кризи у минулому були, майже виключно, кризами смертності і мало зачіпали народжуваність. В першій половині 1930-х рр. падіння народжуваності стає помітним чинником демографічної катастрофи.

На насильницьку колективізацію села і голод населення України реагує небаченим раніше скороченням числа народжень, яке знижується з 1 млн. 115 тис. у 1929 році до 562 тис. у 1934 році.

Не можна стверджувати, що все зниження народжуваності було пов'язане із свідомим обмеженням дітонароджень (в основному через аборти), - під час сильних голодувань знижуються чисто біологічна здатність до зачаття, крім того, частина народжень проходить повз реєстрацію ЗАЦС, особливо якщо немовлята стають жертвою голодної смерті.

Кризова ситуація в царині народжуваності в Україні під час Голодомору спричинила значні непрямі демографічні втрати (дефіцит народжень). При розрахунку масштабів і структури дефіциту народжених було використано, як і при оцінці прямих втрат, метод трендового аналізу динамічних рядів.

Розрахунки показують, що за умови еволюційних змін динаміки кількості народжених у 1932-1934 рр. мала б такий вигляд (таблиця 4).

Таблиця 4. Зміни чисельності народжених і дефіцит народжень в Україні у 1932 -1934 рр., тис. осіб

рік	Кількість народжених						Дефіцит народжень		
	місто і село		Місто		село		місто і село	місто	село
	фактична	гіпотетична	фактична	гіпотетична	фактична	гіпотетична			
1932	821	1070	174	242	647	828	249	68	181
1933	626	1040	119	274	507	766	414	155	259
1934	561	1020	153	290	408	730	1459	137	322
1932-1934	2008	3130	446	806	1562	2324	1122	360	762

Джерело: експертні розрахунки за даними таблиці Д14.

Для перевірки отриманих використано ще один методичний прийом, - виходячи з даних про аборти в Україні у 1927 – 1937 рр. Логіка для оцінки дефіциту народжень при даному підході базується на наступному: була розрахована середньорічна чисельність вагітностей (живонароджені + аборти) за 1927–1931 і 1932–1934 рр., які дорівнювали 1515 і 1144 тис. вагітностей відповідно. Різниця між ними в 371 тис. вагітностей приймалася як середньорічна величина недобору народжених протягом 1932–1934 рр., а в цілому за ці роки становила 1113 тис. ненароджених дітей, що практично співпадає з результатом попереднього розрахунку дефіциту народжень – 1122 тис. ненароджених. Однак, у даного методичного підходу є слабкі місця: в число абортів, поданих в таблиці 4, не ввійшли нелегальні аборти, а серед зареєстрованих – певна частина абортів зроблена за медичними показаннями, пов'язаними зі станом здоров'я вагітних, і, звісно, їх не можна вважати потенційно втраченими народженнями.

Зауважимо, що надана оцінка дефіциту народжень (-1,1 млн. дітей) співпадає з оцінками інших дослідників (Максудов С., Месле Ф., Пирожков С., Адамець С., Кульчицький С. та інші).

Як свідчать дані таблиці 4, дефіцит народжених у містах відносно перевищував недобір народжень в селах. Так, у міських поселеннях на 1000 населення у 1932–1934 рр. припадало 4,9, а в селах – 3,5 ненароджених дітей.

Якби Україну оминула соціогуманітарна катастрофа початку 1930-х років, а відтворення населення йшло еволюційним шляхом, то тільки за рахунок потенційно втрачених народжень чисельність її населення протягом 1932–1934 рр. могла зрости майже на 1,1 млн. осіб.

Сукупні демографічні втрати УСРР у 1932-1934 рр., за нашими розрахунками, становлять 5063 тис. осіб (в містах – 635 тис., в селах – 4428 тис. осіб).

Контингенти населення, які передчасно згинули у голодне лихоліття і не народилися у 1932-1934 рр. (5063 тис. осіб), були насильно усунуті з процесу відтворення населення. Якби цього не сталося, то вони могли б долучитися до продовження і примноження населення в Україні.

Кумулятивні демографічні втрати внаслідок позбавлення участі цих контингентів у відтворенні населення, за нашими розрахунками, на сьогодні становлять понад 5 млн. осіб. В сумі з демографічними втратами за період 1932-1934 рр. (5,1 млн. осіб) це перевищує 10 млн. осіб.

Через катастрофічні втрати чисельність населення УСРР на початок 1932 р. (31,7 млн. осіб) так і не була відновлена до початку II Світової війни (31,0 млн.). Про масштабність демографічної катастрофи в Україні, викликаній голодом, свідчить динаміка чисельності. Якщо в СРСР чисельність населення у 1933 році зменшилася тільки на 3,8%, в РСФРР – на 1,7% , то в Україні протягом року вона зменшилась на 11,7% (табл. 5).

Таблиця 5. Динаміка чисельності населення СРСР, РСФРР та УСРР за 1930-1934 рр., млн.. осіб

	СРСР	РСФРР	УСРР
1930	157,4	99,6	31,1
1931	159,8	101,3	31,4
1932	161,9	102,6	31,7
1933	162,9	103,6	31,6
1934	156,8	101,8	27,9

Джерело: 1,2; експертні розрахунки

1.2. Короткий огляд демографічної ситуації

Демографічна катастрофа, спричинена Голодомором, порушила нормальний історичний еволюційний розвиток демографічних процесів, відбувся злам практично всіх позитивних тенденцій, які намітилися у другій половині 1920-х років, та різке погіршення кількісних та якісних характеристик населення. Воно охопило і міста і села, але найбільше постраждало українське село.

Голод зумовив катастрофічне зростання смертності, особливо серед селян. Якщо до 1932 року частка сільських жителів серед загальної кількості померлих в Україні становила близько 80-84% (що приблизно відповідало частці сільського населення), то у 1933 р. вона підвищилась майже до 92%.

Абсолютне число померлих у 1933 р. серед сільських жителів становило 3,9 млн. осіб, серед міських мешканців – 0,27 млн. осіб. У 1933 р. порівняно з 1930 р. загальний коефіцієнт смертності міського населення підвищився у 2,4 рази і становив 36,1 померлих на 1000 населення. У селах він підвищився у 9 разів і досягнув 174,9 осіб на 1000 населення.

Існує певна територіальна диференціація смертності у роки катастрофи. За наявними даними, Голодомор найбільш позначився на Харківській і Київській областях, а найменше на Донецькій та Чернігівській. Так, якщо рівень смертності в УСРР у 1933 порівняно з 1927 р. збільшився в 7,2 рази, то в Київській і Харківській областях підвищення смертності становило 9,5 разів, а в Донецькій та Чернігівській – 4,3 рази (табл. Д16).

Про справжній вимір наслідків голодного лихоліття свідчить той вражаючий факт, що очікувана тривалість життя при народженні у 1933 р. впала до небачено низького рівня. Якщо у відносно спокійному 1928 році середня тривалість життя чоловіків становила 44 роки (у місті – 47, у селі – 43 роки), то в

1933 р. вона скоротилась до 5 років (у місті – 21, у селі – 4,5 років). У жінок погіршення ситуації з виживанням було дещо меншим, ніж у чоловіків.

Так, середня тривалість життя у 1928 році становила 48 років (у містах – 53, в селах – 46 років), а в 1933 році скоротилася до 7 років (у містах – 27, у селах – 5,5 років).

Поряд із катастрофічним підйомом смертності у 1932-1933 рр. в Україні відбулося обвальне падіння народжуваності. У 1934 р. в Україні народилось лише 561,6 тис. дітей, що у 1,8 раза менше, ніж у 1931 р.

Сумарний показник народжуваності в голодні 1933-1934 рр. опустився до вкрай низької (як для першої половини ХХ ст.) відмітки – 2 дитини проти 3,8 у 1931 р. Особливо відчутним це падіння було у сільській місцевості України, де число народжених у 1934 р. (мінімальне за 1930-і роки) виявилось меншим половини народжених у 1931 р.

Середньорічний темп зниження рівня народжуваності у сільській місцевості України у 1932-1934 рр. більш ніж утричі перевищував такий за 1926-1930-і роки. Сумарний показник народжуваності у 1933 р. у сільській місцевості України знизився до 2,4 дитини, у міських поселеннях – до 1,4 дитини на одну жінку.

1930-ті роки стали періодом тяжких випробувань і для української родини. Штучна прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин внесла зміни у перебіг відповідних соціально-демографічних процесів в Україні, певною мірою розхитала сімейні традиції, але не змогла підірвати сімейний спосіб життя, ліквідувати прихильність більшості населення до сімейної організації життєдіяльності, що формувалась протягом сторіч і стала невід'ємною частиною ментальності українського народу.

Справді руйнівним для української сім'ї став голодомор. У 1932 р. кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні, порівняно з 1929 р. зменшилась на 40%, у тому числі у сільській місцевості – наполовину.

Відбулось різке зниження інтенсивності шлюбності: у сільській місцевості за 1929-1932 рр. – майже вдвічі, у містах – більш ніж на чверть. Хоча у наступні

кілька років показники шлюбності та народжуваності в Україні суттєво підвищились, що слід розглядати як ефект компенсації після періоду лихоліття, шлюбний та репродуктивний потенціал населення було значною мірою підірвано і втрачено.

Внаслідок драматичних змін у народжуваності та смертності населення у 1933 р. в Україні було зафіксовано природне зменшення населення обсягом 3,5 млн. осіб.

Депопуляція, що стала яскравим проявом демографічної кризи, охопила і міста і села, однак у селі її масштаби були неспівставно більшими: перевищення смертей над народженнями серед сільського населення становило 3,4 млн. осіб в 1932-1933 р. в Україні, тоді як міського – 0,15 млн. осіб.

Таким чином, голодомор і демографічна катастрофа в Україні не пов'язані з екстраординарними, пертурбаційними чинниками (війною, неврожаєм, масовими епідеміями). Вони цілковито детерміновані політикою та діями тодішньої влади.

Про антигуманний, злочинний характер тодішньої влади свідчить висока надмірна смертність і величезні прямі втрати дітей в 1932–34 рр. Кількість додаткових смертей серед дітей віком 0–14 років становить майже 1,6 млн. осіб, на селі – 1,5 млн. Внаслідок Голодомору передчасно померла кожна сьома дитина, на селі – кожна шоста.

В структурі причин смерті в Україні в докризовий період найбільш значущими були інфекційні та паразитарні хвороби, захворювання органів дихання та органів травлення, зовнішні причини смерті.

В умовах голодного мору в структурі причин смерті переважаючими були не інфекційні та паразитарні хвороби, а захворювання, пов'язані з т.зв. епідемією неінфекційного походження – аліментарною дистрофією та її ускладненнями.

На аліментарну дистрофію та її ускладнення припадало, за нашими розрахунками, майже 65–70%, на селі – майже 80% померлих у голодне лихоліття.

Голодомор на території УСРР призвів до трансформації етнічного складу в бік зменшення питомої ваги українців. Якщо у 1926 р. частка українців в загальній чисельності населення становила 80,2%, то в 1937 р. вона зменшилася до 78,2%, а в 1939 р. – до 76,8%.

ВИСНОВКИ

1. Внаслідок голодомору Україна зазнала величезних втрат населення, як в результаті катастрофічного підвищення смертності, так і в наслідок обвального падіння народжуваності.

Так, протягом лютого – грудня 1932 року в Україні загинуло 205 тис. осіб (144 тис. на селі і 61 тис. в місті), у 1933 році – 3 598 тис. осіб, в тому числі 3 413 тис. (94,9%) на селі і 185 тис. (5,1%) – у місті, у першій половині 1934 року – 138 тис. осіб (29 тис. в містах та 109 тис. на селі).

Тобто прямі втрати населення України внаслідок голодомору становлять 3 941 тис. осіб (в селі – 3666 тис.(93%) в місті – 275 тис.(7,0%)).

Аналіз етнічного складу прямих демографічних втрат свідчить, що голодомор найбільше вдарив по етнічних українцях - втрати українців в тогочасних межах УСРР становлять 3 597 тис. осіб (91,2%), а на всі інші національності, які населяли УСРР, припадає 345 тис. осіб (8,8%).

2. Непрямі втрати (дефіцит народжень) внаслідок голодомору в Україні в 1932-1934 рр. дорівнюють 1 122 тис. осіб (в селах 762 тис., у містах – 360 тис.).

3. Сукупні демографічні втрати України внаслідок голодомору в 1932-1934 рр. становлять 5 063 тис. осіб, в тому числі в сільській місцевості – 4 428 тис. (87,5%), у містах – 635 тис. (12,5%).

З врахуванням кумулятивних втрат внаслідок голодомору в Україні втрачено 10 063 тис. осіб (3 941 тис. смертей і 6 122 тис. ненароджених).

Голодомор залишив глибокі сліди на демографічній структурі населення, які помітні до цього часу і масштаби яких можна порівняти з втратами під час

Другої світової війни. Екстраординарні людські втрати суттєво підірвали запас міцності та життєвий потенціал української нації.

Науковий співробітник сектору
тривалості життя і здоров'я населення
ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України

Рудницький О.П.

2. Таблична частина експертного висновку

- a. Загальна чисельність і розміщення постійного населення (сільського та міського), його розподіл по адміністративно-територіальних одиницях УСРР за результатами Всесоюзних переписів 1926, 1937 та 1939 рр. Дані подаються в таблицях Д1-Д3.
- b. Національний склад сільського та міського населення в УСРР за результатами переписів 1926, 1937 та 1939 рр. Питома вага українців, росіян в загальній чисельності населення та інших національностей на території УСРР. Дані про національний склад населення за переписами 1926 та 1939 рр. подаються в таблиці Д 4 – Д 5.
- c. Національний склад населення УСРР та областей за переписами 1926 і 1939 рр. Дані про національний склад населення за переписами 1926 та 1939 рр. подаються в таблиці Д 6 – Д 9.
- d. Розподіл населення УСРР за статтю та віком за переписами 1926 та 1939 рр. та дані про загальну чисельність населення на початок 1932, 1933 та 1934 рр. подаються в таблицях Д 10 – Д 12.
- e. Природний рух населення України за 1926 - 1936 роки. Дані про природний рух населення України подаються у таблиці Д 14 – Д 15.

Завдяки ефективному функціонуванню демографічної служби статистичного відомства УСРР у 1924-1940 рр. (за винятком 1932-1934 рр.) в розпорядженні дослідників є повноцінні річні звіти статистичної розробки даних про природний рух населення. Частина цих звітів опублікована (1924-1929 рр.), решта зберігається в архівних фондах Києва, Харкова та Москви, а також в науковому архіві Ю.О.Корчака-Чепурківського [18-21]. Користуючись цією безцінною демостатистичною спадщиною, нині дослідник має змогу вибудувувати при потребі вельми широкий спектр суцільних динамічних рядів показників відтворення людності нашої країни. Однак, як і у випадку з матеріалами переписів населення, комплекси джерел зі статистики природного руху населення у процесі роботи з ними теж вимагають критичного підходу. Претензії до них двоякого характеру: по-перше, на предмет повноти реєстрування

демографічних подій, а по-друге, до рівня достовірності зібраного статистичного матеріалу.

Корекція даних проводилась за кожен календарний рік окремо для міського та сільського населення шляхом внесення обґрунтованих та взаємоузгоджених поправок на недооблік числа народжень та смертей. За основу взято методичні підходи Ю.О. Корчака-Чепурківського [18-21]. Розміри недообліку при реєстрації народжених та померлих органами ЗАЦС подаються в таблиці Д 13, а скореговані дані природного руху населення України за 1927-1936 рр. в таблицях Д 14-Д15. Таблиця Д15 містить інформацію про смертність населення областей та Молдавської АРСР за 1927-1933 рр.

1.6 Динаміка чисельності та статеві-вікового складу населення УСРР за даними переписів 1926 та 1939 рр. Дані подаються в таблицях Д10-Д11

Таблиця Д 1. Чисельність населення України за переписами населення 1926, 1937, 1939 рр., тис. осіб

Тип поселення	Чисельність населення					
	За переписом			Скоригована		
	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
	1926 р.					
Все населення	14094,6	14923,6	29018,2	14236,9	15059,4	29296,3
Міське населення	2642,6	2731,0	5373,6	2567,3	2732,6	5299,9
Сільське населення	11452,0	12192,6	23644,6	11669,6	12326,8	23996,4
	1937 р.					
Все населення	13117,5	15270,1	28387,6	13532,7	15336,1	28868,8
Міське населення	543,3	5018,5	9561,8	4683,7	5040,2	9723,8
Сільське населення	8574,3	10251,6	18825,8	8849,1	10295,9	19144,9
	1939 р.					
Все населення	14753,6	16192,7	30946,2	14053,0	16139,5	30192,5
Міське населення	5334,8	5855,6	11190,4	5165,3	5839,3	11004,6
Сільське населення	9418,8	10337,1	19755,8	8887,7	10300,3	19187,9

Джерело: див. Додаток 3, позиції 6, 7, 8

Таблиця Д 2. Скоригована чисельність населення областей України за переписом 1926 та 1939 рр., тис. осіб

	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення	Міське населення	Сільське населення
	1926			1939		
Вінницька	2455,3	269,0	2186,3	2213,6	266,4	1947,2
Донецька	1659,4	638,9	1020,5	3030,3	2382,3	648,0
Дніпропетровська	1805,7	391,2	1414,5	2218,5	1186,1	1032,4
Житомирська	1775,3	281,8	1493,5	1651,3	341,2	1310,1
Запорізька	1117,9	126,9	991,0	1355,7	536,7	818,9
Київська	2466,6	674,7	1792,0	2505,7	1042,8	1462,9
Кіровоградська	1535,1	163,1	1372,0	1193,3	221,6	971,7
Луганська	1333,7	282,1	1051,5	1793,3	1189,8	603,5
Миколаївська	947,8	165,2	782,6	894,7	243,9	650,8
Одеська	1288,6	477,7	810,9	1410,3	657,6	752,7
Полтавська	2218,3	269,5	1948,8	1844,9	374,6	1470,3
Сумська	1840,1	232,5	1607,6	1633,4	314,0	1319,4
Харківська	2345,9	585,6	1760,3	2493,0	1322,5	1170,5
Херсонська	741,9	98,3	643,6	725,2	164,0	561,2
Хмельницька	1803,2	200,6	1602,6	1690,9	201,0	1490,0
Черкаська	1840,7	188,8	1651,8	1518,7	214,1	1304,6
Чернігівська	1878,7	223,0	1655,8	1756,3	277,7	1478,6
Придністров'я	242,0	31,0	211,0	263,3	68,3	195,0
Україна	29296,3	5299,9	23996,4	30192,5	11004,6	19187,9

Джерело: дані поточного архіву департаменту статистики населення та територіального устрою Держкомстату України

Примітка: Придністров'я – частина Молдавської РСР, яка в 1940 р. відійшла до МРСР

Таблиця Д 3. Елімінування необґрунтованих поправок чисельності населення України за переписом 1939р., тис. осіб

	Все населення	Міське населення	Сільське населення
Офіційні дані чисельності населення за переписом 1939 р.	30946,2	11190,4	19755,8
Загальна величина приписок	916,1	245,1	671,0
Чисельність населення без загальної приписки	30030,1	10945,3	19084,8
Врахована частка приписки з контрольних бланків, 0,38%	114,1	41,6	72,5
Чисельність населення з часткою приписки з контрольних бланків	30144,2	10986,9	19157,3
Врахована частка приписки на загальний підсумок перепису, 0,30%	90,4	33,0	57,5
Чисельність населення з врахованою часткою приписки на загальний підсумок перепису	30234,6	11019,8	19214,8
Приріст населення в першій половині січня 1939 р.	42,1	15,2	26,9
Прийнята чисельність населення на 1 січня 1939 р.	30192,5	11004,6	19187,9

Джерело: РДАЕ, ф. 1562 оп. 329 спр. 284 ар. 9, 13, 15, 17, 20, 22, 22, 24-25, 27, 29, 33, 41, 43, 45, 49, 50, 52.

Таблиця Д 4. Скоригований національний склад населення УСРР за переписами 1926, 1937 та 1939 років, тис. осіб

		Всі національності	в тому числі:					
			Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Інші
1926	Все населення	29296,3	23490,0	2560,2	1418,8	500,1	258,5	1068,6
	Міське населення	5299,9	2551,2	1197,1	1042,8	91,6	27,8	389,4
	Сільське населення	23996,4	20938,9	1363,1	376,0	408,4	230,7	679,2
1937	Все населення	28868,8	22581,0	3275,4	1494,9	424,6	408,5	684,4
1939	Все населення	30192,5	23184,4	4047,6	1517,7	349,3	375,7	717,8
	Міське населення	11004,6	6640,3	2623,8	1290,6	103,8	68,9	277,2
	Сільське населення	19187,9	16544,1	1423,8	227,1	245,5	306,8	440,6

Джерело: див. Додаток 3, позиції 6, 7, 8

Таблиця Д 5. Етнічна структура населення України за переписами 1926, 1937 та 1939 років, %

		Всі національності	в тому числі:					
			Українці	росіяни	Євреї	Поляки	Німці	інші
1926	Все населення	100,0	80,2	8,7	4,8	1,7	0,9	3,6
	Міське населення	100,0	48,1	22,6	19,7	1,7	0,5	7,3
	Сільське населення	100,0	87,3	5,7	1,6	1,7	1,0	2,8
1937	Все населення	100,0	78,2	11,3	5,2	1,5	1,4	2,4
1939	Все населення	100,0	76,8	13,4	5,0	1,2	1,2	2,4
	Міське населення	100,0	60,3	23,8	11,7	0,9	0,6	2,5
	Сільське населення	100,0	86,2	7,4	1,2	1,3	1,6	2,3

Джерело: експертні розрахунки за даними таблиці Д 4.

Таблиця Д 6 . Скорегований національний склад населення областей України за переписом 1926 року, тис. осіб

Області	Всі національності	в тому числі:					
		Українці	росіяни	Євреї	Поляки	Німці	інші
Все населення							
Вінницька	2455,3	2143,3	43,8	189,0	67,6	0,1	11,5
Донецька	1659,4	999,1	434,5	41,9	17,2	28,3	138,4
Дніпропетровська	1805,7	1501,5	152,6	94,9	8,4	23,7	24,6
Житомирська	1775,3	1313,5	32,4	110,0	151,3	76,3	91,8
Запорізька	1117,9	735,5	205,0	29,1	0,7	80,3	67,2
Київська	2466,7	2054,0	140,5	206,2	32,8	6,7	26,5
Кіровоградська	1535,1	1276,0	57,6	40,6	2,8	2,4	155,7
Луганська	1333,6	947,4	342,8	11,4	2,6	7,9	21,5
Миколаївська	947,8	715,1	94,4	67,3	24,9	2,7	43,4
Одеська	1288,6	789,8	84,3	181,1	12,1	3,0	218,4
Полтавська	2218,3	2019,9	15,1	23,9	0,9	0,3	158,2
Сумська	1840,1	1642,6	168,0	17,4	1,0	0,9	10,2
Харківська	2345,9	1769,0	457,3	84,4	7,1	8,2	20,1
Херсонська	741,9	470,7	220,9	21,1	13,3	7,2	8,7
Хмельницька	1803,2	1474,6	22,2	142,4	151,3	4,0	8,7
Черкаська	1840,6	1726,4	14,4	89,0	3,4	0,2	7,3
Чернігівська	1878,8	1748,8	65,2	50,3	0,7	5,8	8,1
Придністров'я	242,0	163,0	9,1	18,9	1,9	0,6	48,5
Україна	29296,3	23490,0	2560,2	1418,8	500,1	258,5	1068,6
Міське населення							
Вінницька	269,0	130,5	20,0	105,0	9,3	0,1	4,1
Донецька	638,9	251,6	306,7	25,0	15,6	6,8	33,3
Дніпропетровська	391,2	190,6	99,8	79,1	7,0	2,8	12,0
Житомирська	281,8	102,8	15,6	80,2	11,0	3,0	69,3
Запорізька	126,9	54,3	44,7	20,0	0,2	3,5	4,3
Київська	674,7	323,5	127,7	185,6	16,3	3,9	17,8
Кіровоградська	163,1	116,1	10,1	32,6	0,8	0,3	3,2
Луганська	282,1	126,6	130,8	10,2	2,1	1,1	11,3
Миколаївська	165,2	64,8	53,5	39,9	1,2	1,9	3,8
Одеська	477,7	220,9	63,9	141,1	6,2	1,0	44,6
Полтавська	269,5	94,3	4,7	20,1	0,2	0,1	150,1
Сумська	232,5	174,7	35,9	15,0	0,5	0,1	6,3
Харківська	585,6	306,8	173,4	81,3	6,1	2,7	15,3
Херсонська	98,3	26,7	51,0	17,6	0,3	0,3	2,5
Хмельницька	200,6	94,8	10,5	79,7	13,0	0,2	2,4
Черкаська	188,8	111,8	8,3	65,2	1,2	0,1	2,2
Чернігівська	223,0	146,0	36,6	36,2	0,2	0,0	3,9
Придністров'я	31,0	14,3	4,1	9,2	0,4	0,1	2,9
Україна	5299,9	2551,2	1197,1	1042,8	91,6	27,8	389,4
Сільське населення							
Вінницька	2186,3	2012,8	23,8	84,0	58,3	0,1	7,3
Донецька	1020,5	747,5	127,9	16,9	1,7	21,5	105,1
Дніпропетровська	1414,5	1310,9	52,8	15,8	1,4	20,9	12,6
Житомирська	1493,5	1210,7	16,9	29,9	140,2	73,4	22,5
Запорізька	991,0	681,2	160,3	9,2	0,5	76,9	63,0
Київська	1792,0	1730,5	12,8	20,6	16,5	2,8	8,7
Кіровоградська	1372,0	1159,9	47,5	8,0	2,0	2,1	152,4
Луганська	1051,5	820,8	212,0	1,2	0,5	6,7	10,2

Продовження таблиці Д 6.

Миколаївська	782,6	650,3	40,9	27,4	23,6	0,8	39,6
Одеська	810,9	568,9	20,4	40,0	5,9	1,9	173,7
Полтавська	1948,8	1925,6	10,4	3,8	0,7	0,2	8,0
Сумська	1607,6	1467,9	132,2	2,4	0,5	0,9	3,9
Харківська	1760,3	1462,1	283,9	3,1	1,0	5,5	4,7
Херсонська	643,6	444,0	169,9	3,5	13,0	6,9	6,3
Хмельницька	1602,6	1379,7	11,8	62,7	138,3	3,8	6,3
Черкаська	1651,8	1614,5	6,1	23,8	2,2	0,1	5,1
Чернігівська	1655,8	1602,8	28,5	14,1	0,4	5,7	4,2
Придністров'я	211,0	148,7	5,0	9,7	1,5	0,5	45,6
Україна	23996,4	20938,9	1363,1	376,0	408,4	230,7	679,2

Джерело: експертні розрахунки, див. Додаток 3, позиція 6

Примітка: Придністров'я – частина Молдавської АРСР, яка в 1940 р. відійшла до МРСР

Таблиця Д 7 . Скорегований національний склад населення областей України за переписом 1939 року, тис. осіб

Області	Всі національності	в тому числі:					
		Українці	росіяни	Євреї	Поляки	Німці	інші
Все населення							
Вінницька	2213,6	1901,5	100,3	135,3	53,5	1,9	21,1
Донецька	3030,3	1800,1	946,4	64,0	8,8	46,3	164,8
Дніпропетровська	2218,5	1768,7	252,7	126,4	8,9	25,5	36,4
Житомирська	1651,3	1284,9	83,7	122,1	102,9	35,5	22,1
Запорізька	1355,7	888,7	281,5	40,4	2,8	84,2	57,9
Київська	2505,7	1979,2	206,2	252,2	26,5	6,5	35,2
Кіровоградська	1193,3	1034,7	89,1	30,7	2,6	2,4	33,8
Луганська	1793,3	1134,7	583,0	19,5	6,3	17,1	32,7
Миколаївська	894,7	639,8	127,7	65,1	3,7	40,5	17,9
Одеська	1410,3	741,3	242,5	223,2	11,2	77,0	115,1
Полтавська	1844,9	1682,7	95,3	42,8	3,3	1,4	19,4
Сумська	1633,4	1425,1	178,7	15,9	1,5	1,1	11,0
Харківська	2493,0	1777,4	536,8	133,5	9,3	7,8	28,2
Херсонська	725,2	542,0	109,0	28,4	6,3	18,7	20,7
Хмельницька	1690,9	1401,3	60,3	118,2	93,0	2,0	16,1
Черкаська	1518,7	1393,0	61,5	44,7	4,3	1,5	13,6
Чернігівська	1756,3	1616,8	81,2	31,2	2,2	5,7	19,3
Придністров'я	263,3	172,3	11,5	24,1	2,2	0,6	52,6
Україна	30192,5	23184,4	4047,6	1517,7	349,3	375,7	717,8
Міське населення							
Вінницька	266,4	145,6	20,6	89,5	7,4	0,3	2,9
Донецька	2382,3	1319,2	874,0	63,1	7,9	16,2	102,0
Дніпропетровська	1186,1	836,1	197,3	114,9	6,9	6,0	24,9
Житомирська	341,2	180,7	27,1	99,2	25,0	4,6	4,6
Запорізька	536,7	332,8	139,3	34,2	1,8	14,2	14,4
Київська	1042,8	606,4	151,0	245,7	16,2	3,0	20,5
Кіровоградська	221,6	171,2	22,5	21,1	0,9	0,9	5,0
Луганська	1189,8	681,9	453,8	18,8	2,6	5,9	26,7
Миколаївська	243,9	142,3	57,4	34,2	1,5	2,7	5,8
Одеська	657,6	214,5	191,1	210,2	9,2	9,5	23,0
Полтавська	374,6	302,1	26,5	40,6	1,2	0,4	3,8
Сумська	314,0	259,5	35,9	14,1	0,8	0,4	3,4
Харківська	1322,5	819,1	339,9	133,0	5,7	2,7	22,1
Херсонська	164,0	112,5	28,1	19,1	0,8	0,9	2,7
Хмельницька	201,0	102,2	13,9	69,8	12,3	0,4	2,4
Черкаська	214,1	162,0	13,3	34,3	1,8	0,5	2,2
Чернігівська	277,7	220,7	23,0	28,6	0,8	0,3	4,4
Придністров'я	68,3	31,6	9,1	20,2	0,9	0,1	6,4
Україна	11004,6	6640,3	2623,8	1290,6	103,8	68,9	277,2
Сільське населення							
Вінницька	1947,2	1755,9	79,7	45,7	46,2	1,6	18,1
Донецька	648,0	481,0	72,4	0,9	0,9	30,1	62,8
Дніпропетровська	1032,4	932,6	55,4	11,5	1,9	19,5	11,5
Житомирська	1310,1	1104,3	56,5	22,9	77,9	30,9	17,5
Запорізька	818,9	556,0	142,2	6,1	1,0	70,1	43,5
Київська	1462,9	1372,8	55,2	6,5	10,3	3,5	14,7
Кіровоградська	971,7	863,5	66,7	9,5	1,7	1,5	28,8
Луганська	603,5	452,8	129,2	0,7	3,7	11,2	6,0

Продовження таблиці Д 7.

Миколаївська	650,8	497,5	70,3	30,9	2,1	37,8	12,1
Одеська	752,7	526,8	51,4	13,0	2,0	67,5	92,1
Полтавська	1470,3	1380,6	68,8	2,2	2,1	1,0	15,6
Сумська	1319,4	1165,6	142,8	1,9	0,7	0,8	7,6
Харківська	1170,5	958,3	196,9	0,5	3,6	5,1	6,1
Херсонська	561,2	429,6	80,9	9,4	5,5	17,9	18,0
Хмельницька	1490,0	1299,0	46,4	48,5	80,8	1,6	13,7
Черкаська	1304,6	1231,0	48,2	10,4	2,5	1,0	11,4
Чернігівська	1478,6	1396,2	58,2	2,5	1,4	5,4	14,9
Придністров'я	195,0	140,8	2,4	3,9	1,3	0,5	46,2
Україна	19187,9	16544,1	1423,8	227,1	245,5	306,8	440,6

Джерело: експертні розрахунки, див. Додаток 3, позиція 8

Примітка: Придністров'я – частина Молдавської РСР, яка в 1940 р. відійшла до МРСР

Таблиця Д 8 . Етнічна структура населення областей України за переписом 1926 року, %

Області	Всі національності	в тому числі:					
		Українці	росіяни	Євреї	Поляки	Німці	інші
Все населення							
Вінницька	100,0	87,3	1,8	7,7	2,8	0,0	0,5
Донецька	100,0	60,2	26,2	2,5	1,0	1,7	8,3
Дніпропетровська	100,0	83,2	8,5	5,3	0,5	1,3	1,4
Житомирська	100,0	74,0	1,8	6,2	8,5	4,3	5,2
Запорізька	100,0	65,8	18,3	2,6	0,1	7,2	6,0
Київська	100,0	83,3	5,7	8,4	1,3	0,3	1,1
Кіровоградська	100,0	83,1	3,8	2,6	0,2	0,2	10,1
Луганська	100,0	71,0	25,7	0,9	0,2	0,6	1,6
Миколаївська	100,0	75,4	10,0	7,1	2,6	0,3	4,6
Одеська	100,0	61,3	6,5	14,1	0,9	0,2	16,9
Полтавська	100,0	91,1	0,7	1,1	0,0	0,0	7,1
Сумська	100,0	89,3	9,1	0,9	0,1	0,1	0,6
Харківська	100,0	75,4	19,5	3,6	0,3	0,3	0,9
Херсонська	100,0	63,5	29,8	2,8	1,8	1,0	1,2
Хмельницька	100,0	81,8	1,2	7,9	8,4	0,2	0,5
Черкаська	100,0	93,8	0,8	4,8	0,2	0,0	0,4
Чернігівська	100,0	93,1	3,5	2,7	0,0	0,3	0,4
Придністров'я	100,0	67,4	3,8	7,8	0,8	0,2	20,0
Міське населення							
Вінницька	100,0	48,5	7,4	39,0	3,5	0,0	1,5
Донецька	100,0	39,4	48,0	3,9	2,4	1,1	5,2
Дніпропетровська	100,0	48,7	25,5	20,2	1,8	0,7	3,1
Житомирська	100,0	36,5	5,5	28,4	3,9	1,1	24,6
Запорізька	100,0	42,8	35,2	15,7	0,2	2,7	3,4
Київська	100,0	47,9	18,9	27,5	2,4	0,6	2,6
Кіровоградська	100,0	71,2	6,2	20,0	0,5	0,2	2,0
Луганська	100,0	44,9	46,4	3,6	0,7	0,4	4,0
Миколаївська	100,0	39,2	32,4	24,1	0,8	1,2	2,3
Одеська	100,0	46,2	13,4	29,5	1,3	0,2	9,3
Полтавська	100,0	35,0	1,8	7,5	0,1	0,0	55,7
Сумська	100,0	75,2	15,4	6,5	0,2	0,0	2,7
Харківська	100,0	52,4	29,6	13,9	1,0	0,5	2,6
Херсонська	100,0	27,2	51,9	17,9	0,3	0,3	2,5
Хмельницька	100,0	47,3	5,2	39,7	6,5	0,1	1,2
Черкаська	100,0	59,2	4,4	34,5	0,6	0,0	1,2
Чернігівська	100,0	65,5	16,4	16,3	0,1	0,0	1,7
Придністров'я	100,0	46,2	13,4	29,5	1,3	0,2	9,3
Сільське населення							
Вінницька	100,0	92,1	1,1	3,8	2,7	0,0	0,3
Донецька	100,0	73,2	12,5	1,7	0,2	2,1	10,3
Дніпропетровська	100,0	92,7	3,7	1,1	0,1	1,5	0,9
Житомирська	100,0	81,1	1,1	2,0	9,4	4,9	1,5
Запорізька	100,0	68,7	16,2	0,9	0,1	7,8	6,4
Київська	100,0	96,6	0,7	1,1	0,9	0,2	0,5
Кіровоградська	100,0	84,5	3,5	0,6	0,1	0,2	11,1
Луганська	100,0	78,1	20,2	0,1	0,0	0,6	1,0
Миколаївська	100,0	83,1	5,2	3,5	3,0	0,1	5,1
Одеська	100,0	70,2	2,5	4,9	0,7	0,2	21,4

Продовження таблиці Д 8

Полтавська	100,0	98,8	0,5	0,2	0,0	0,0	0,4
Сумська	100,0	91,3	8,2	0,1	0,0	0,1	0,2
Харківська	100,0	83,1	16,1	0,2	0,1	0,3	0,3
Херсонська	100,0	69,0	26,4	0,5	2,0	1,1	1,0
Хмельницька	100,0	86,1	0,7	3,9	8,6	0,2	0,4
Черкаська	100,0	97,7	0,4	1,4	0,1	0,0	0,3
Чернігівська	100,0	96,8	1,7	0,8	0,0	0,3	0,3
Придністров'я	100,0	70,5	2,4	4,6	0,7	0,2	21,6

Джерело: експертні розрахунки за таблицями Д 6.

Примітка: Придністров'я – частина Молдавської РСР, яка в 1940 р. відійшла до МРСР

Таблиця Д 9 . Етнічна структура населення областей України за переписом 1939 року, %

Області	Всі національності	в тому числі:					
		Українці	росіяни	Євреї	Поляки	Німці	інші
Все населення							
Вінницька	100,0	85,90	4,53	6,11	2,42	0,09	1,0
Донецька	100,0	59,40	31,23	2,11	0,29	1,53	5,4
Дніпропетровська	100,0	79,72	11,39	5,70	0,40	1,15	1,6
Житомирська	100,0	77,82	5,07	7,40	6,23	2,15	1,3
Запорізька	100,0	65,56	20,77	2,98	0,21	6,21	4,3
Київська	100,0	78,99	8,23	10,07	1,06	0,26	1,4
Кіровоградська	100,0	86,71	7,47	2,57	0,22	0,20	2,8
Луганська	100,0	63,27	32,51	1,09	0,35	0,95	1,8
Миколаївська	100,0	71,51	14,28	7,28	0,41	4,53	2,0
Одеська	100,0	52,56	17,20	15,83	0,80	5,46	8,2
Полтавська	100,0	91,21	5,17	2,32	0,18	0,08	1,0
Сумська	100,0	87,25	10,94	0,98	0,09	0,07	0,7
Харківська	100,0	71,30	21,53	5,35	0,37	0,31	1,1
Херсонська	100,0	74,74	15,03	3,92	0,87	2,58	2,9
Хмельницька	100,0	82,87	3,56	6,99	5,50	0,12	1,0
Черкаська	100,0	91,73	4,05	2,95	0,28	0,10	0,9
Чернігівська	100,0	92,06	4,62	1,77	0,12	0,32	1,1
Придністров'я	100,0	65,44	4,38	9,16	0,82	0,23	20,0
Міське населення							
Вінницька	100,0	54,67	7,73	33,61	2,76	0,13	1,1
Донецька	100,0	55,37	36,69	2,65	0,33	0,68	4,3
Дніпропетровська	100,0	70,49	16,63	9,69	0,58	0,51	2,1
Житомирська	100,0	52,95	7,95	29,09	7,32	1,34	1,4
Запорізька	100,0	62,00	25,96	6,37	0,34	2,64	2,7
Київська	100,0	58,15	14,48	23,56	1,55	0,29	2,0
Кіровоградська	100,0	77,26	10,14	9,54	0,41	0,40	2,3
Луганська	100,0	57,31	38,14	1,58	0,22	0,50	2,2
Миколаївська	100,0	58,34	23,54	14,04	0,63	1,09	2,4
Одеська	100,0	32,62	29,07	31,96	1,40	1,45	3,5
Полтавська	100,0	80,64	7,07	10,83	0,33	0,11	1,0
Сумська	100,0	82,63	11,43	4,48	0,27	0,12	1,1
Харківська	100,0	61,94	25,70	10,05	0,43	0,21	1,7
Херсонська	100,0	68,58	17,13	11,63	0,50	0,52	1,6
Хмельницька	100,0	50,87	6,91	34,73	6,10	0,19	1,2
Черкаська	100,0	75,68	6,22	16,04	0,83	0,21	1,0
Чернігівська	100,0	79,46	8,27	10,30	0,28	0,10	1,6
Придністров'я	100,0	46,24	13,38	29,53	1,29	0,22	9,3
Сільське населення							
Вінницька	100,0	90,18	4,09	2,35	2,37	0,08	0,9
Донецька	100,0	74,22	11,17	0,14	0,14	4,64	9,7
Дніпропетровська	100,0	90,33	5,37	1,11	0,19	1,89	1,1
Житомирська	100,0	84,29	4,32	1,75	5,95	2,36	1,3
Запорізька	100,0	67,90	17,36	0,74	0,13	8,56	5,3
Київська	100,0	93,84	3,78	0,44	0,70	0,24	1,0
Кіровоградська	100,0	88,86	6,86	0,98	0,17	0,16	3,0
Луганська	100,0	75,03	21,41	0,11	0,61	1,85	1,0
Миколаївська	100,0	76,44	10,81	4,75	0,33	5,81	1,9
Одеська	100,0	69,98	6,83	1,73	0,26	8,97	12,2

Продовження таблиці Д 9.

Полтавська	100,0	93,90	4,68	0,15	0,14	0,07	1,1
Сумська	100,0	88,35	10,83	0,14	0,05	0,06	0,6
Харківська	100,0	81,87	16,82	0,04	0,31	0,43	0,5
Херсонська	100,0	76,54	14,42	1,67	0,98	3,18	3,2
Хмельницька	100,0	87,18	3,11	3,25	5,42	0,11	0,9
Черкаська	100,0	94,36	3,70	0,80	0,19	0,08	0,9
Чернігівська	100,0	94,42	3,94	0,17	0,09	0,36	1,0
Придністров'я	100,0	72,17	1,22	2,02	0,66	0,24	23,7

Джерело: експертні розрахунки за таблицями Д 7.

Примітка: Придністров'я – частина Молдавської РСР, яка в 1940 р. відійшла до МРСР

Таблиця Д 10. Статеві-віковий склад населення України за переписом 1926 р., тис. осіб

Вік	За переписом 1926 р.			Після вирівнювання та корекції на 1.01.1927р.		
	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення	Міське населення	Сільське населення
0	961,7	133,2	828,6	1090,4	150,7	939,8
1-4	3288,4	480,8	2807,6	3417,9	496,6	2921,3
5-9	3087,5	412,9	2674,7	3102,1	412,5	2689,6
10-14	3453,0	531,4	2921,6	3487,2	530,1	2957,0
15-19	3522,5	630,0	2892,5	3464,0	630,5	2833,5
20-24	2822,0	702,7	2119,3	2920,6	637,8	2282,8
25-29	2473,1	553,7	1919,4	2406,4	524,1	1882,2
30-34	1839,1	411,2	1427,8	1948,4	408,5	1539,9
35-39	1672,6	357,0	1315,6	1607,9	355,8	1252,2
40-44	1307,2	280,0	1027,2	1341,9	279,3	1062,6
45-49	1107,6	231,1	876,5	1112,4	230,5	881,9
50-54	913,8	182,9	730,9	931,2	182,5	748,7
55-59	763,2	149,7	613,5	789,5	149,4	640,1
60-64	710,8	124,1	586,8	653,4	123,9	529,5
65-69	490,9	92,3	398,6	475,4	92,2	383,2
70-74	294,2	49,6	244,6	283,8	49,6	234,2
75-79	153,9	26,3	127,6	145,4	26,3	119,1
80-84	78,7	11,3	67,4	68,4	11,3	57,2
85+	60,0	8,4	51,6	50,2	8,4	41,7
Невідомий вік	18,1	5,1	13,0			
Всього	29018,2	5373,6	23644,6	29296,3	5299,9	23996,4

Джерело: див. Додаток 3, позиція 6

Таблиця Д 11. Статеві-віковий склад населення України за переписом 1939 р., тис. осіб

Вік	За переписом 1939 р.			Після вирівнювання та корекції на 1.01.1939 р.		
	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення	Міське населення	Сільське населення
0	985,2	340,4	644,8	1017,0	344,0	673,0
1-4	2771,7	888,1	1883,6	2821,7	888,5	1933,2
5-9	2539,1	755,4	1783,6	2518,3	738,2	1780,1
10-14	3908,9	1169,5	2739,4	3869,8	1139,7	2730,0
15-19	2962,6	1130,4	1832,2	2939,4	1109,4	1830,0
20-24	2763,7	1110,4	1653,2	2776,0	1119,2	1656,8
25-29	3235,7	1372,6	1863,1	2968,9	1335,7	1633,2
30-34	2705,0	1083,6	1621,5	2529,3	1047,5	1481,7
35-39	2257,4	852,9	1404,5	2069,7	807,8	1261,9
40-44	1708,3	645,1	1063,2	1683,5	651,3	1032,2
45-49	1328,5	490,5	838,0	1327,3	503,0	824,3
50-54	1086,1	415,4	670,7	1070,0	413,8	656,2
55-59	903,2	318,8	584,4	863,7	309,5	554,2
60-64	702,0	245,4	456,6	680,7	238,0	442,7
65-69	504,6	177,6	326,9	487,8	171,1	316,7
70-74	302,2	104,0	198,2	306,6	105,1	201,4
75-79	168,2	55,6	112,6	159,0	51,6	107,4
80-84	64,9	19,6	45,3	69,5	21,2	48,3
85+	41,1	11,9	29,2	34,5	9,9	24,6
Невідомий вік	7,9	3,1	4,8			
Всього	30946,2	11190,4	19755,8	30192,5	11004,6	19187,9

Джерело: див. Додаток 3, позиція 8

Таблиця Д 12. Оцінка загальної чисельності населення України на початок 1932-1934 рр., тис. осіб

Рік	Чисельність населення на початок року, тис. осіб				
	СРСР	Росія	Україна		
			Все населення	Міське населення	Сільське населення
1930	157432	99566	31106	6178	24929
1931	159841	101272	31447	6465	24981
1932	161851	102624	31706	6821	24885
1933	162902	103648	31621	7227	24394
1934	156797	101763	27947	7749	20198

Джерело: див. Додаток 3, позиція 1,2,3, по Україні - експертні розрахунки за даними реконструкції демографічної динаміки протягом 1926-1937 рр.,

Таблиця Д 13. Оцінка недообліку народжених і померлих в Україні за 1927-1936 рр.

Рік	народжені			померлі			природний приріст	
	Зареєстровані, тис осіб	Скореговані, тис осіб	Недооблік, %	Зареєстровані, тис осіб	Скореговані, тис осіб	Недооблік, %	Зареєстровани й, тис осіб	Скорегований, тис осіб
1927	1184	1228	3,6	523	579	9,7	661	649
1928	1139	1178	3,3	496	548	9,5	643	630
1929	1081	1115	3,0	539	585	7,9	542	530
1930	1023	1053	2,8	538	581	7,4	485	472
1931	975	1001	2,6	515	610	15,6	460	391
1932	782	821	4,8	668	775	13,9	114	46
1933	564	626	9,9	1909	4169	54,2	-1345	-3543
1934	552	562	1,8	462	518	10,8	90	44
1935	759	770	1,4	342	362	5,5	417	408
1936	893	905	1,3	360	380	5,3	533	525

Джерело: експертні розрахунки за даними реконструкції демографічної динаміки України

Таблиця Д 14. Скориговані дані природного руху населення України за 1927-1936 рр.

Рік	Кількість народжених, тис. осіб			народжені на 1000 населення		
	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення	Міське населення	Сільське населення
1927	1228,3	168,0	1060,3	41,5	30,7	43,9
1928	1178,3	159,2	1019,1	38,9	27,6	41,6
1929	1115,1	156,5	958,6	36,2	25,9	38,7
1930	1052,5	150,7	901,8	33,7	23,8	36,1
1931	1000,8	152,8	848,0	31,7	23,0	34,0
1932	821,0	173,5	647,5	25,9	24,7	26,3
1933	626,4	119,2	507,2	21,0	15,9	22,8
1934	561,6	152,6	409,0	20,1	18,9	20,6
1935	770,5	199,6	570,9	27,3	22,9	29,4
1936	904,6	240,7	663,9	31,6	25,6	34,5
	Кількість померлих, тис. осіб			померлі на 1000 населення		
1927	579,0	80,9	498,1	19,5	14,8	20,6
1928	548,0	83,8	464,2	18,1	14,5	19,0
1929	584,9	90,3	494,7	19,0	14,9	19,9
1930	581,1	95,9	485,1	18,6	15,2	19,4
1931	610,1	107,0	503,1	19,3	16,1	20,2
1932	775,4	145,9	629,5	24,5	20,8	25,6
1933	4169,0	270,0	3899,1	140,0	36,1	174,9
1934	517,9	140,6	377,3	18,5	17,4	19,0
1935	362,0	104,8	257,2	12,8	12,0	13,2
1936	380,0	111,4	268,6	13,3	11,9	14,0
	Природний приріст, тис. осіб			природний приріст на 1000 населення		
1927	649,3	87,1	562,2	21,9	15,9	23,3
1928	630,4	75,4	554,9	20,8	13,1	22,7
1929	530,2	66,3	463,9	17,2	11,0	18,7
1930	471,4	54,7	416,7	15,1	8,7	16,7
1931	390,6	45,8	344,9	12,4	6,9	13,8
1932	45,7	27,7	18,0	1,4	3,9	0,7
1933	-3542,6	-150,8	-3391,8	-118,9	-20,1	-152,1

Продовження таблиці Д 14.

1934	43,7	12,0	31,7	1,6	1,5	1,6
1935	408,5	94,8	313,7	14,5	10,9	16,1
1936	524,6	129,3	395,2	18,3	13,8	20,6
	Кількість шлюбів, тис.			Шлюбів на 1000 населення		
1927	330,1	69,0	261,1	11,1	12,6	10,8
1928	313,6	70,5	243,2	10,4	12,2	9,9
1929	345,1	76,0	269,1	11,2	12,6	10,9
1930	310,9	81,9	229,0	9,9	13,0	9,2
1931	277,7	85,2	192,6	8,8	12,8	7,7
1932	211,9	74,1	137,8	6,7	10,6	5,6
1933	229,6	70,8	158,8	7,7	9,5	7,1
1934	309,9	99,6	210,4	11,1	12,3	10,6
1935	304,3	113,8	190,5	10,8	13,0	9,8
1936	327,9	140,1	187,8	11,5	14,9	9,8

Джерело: експертні розрахунки за результатами реконструкції демографічної динаміки України

Таблиця Д 15. Скореговані дані про кількість померлих серед основних національностей України за 1927-1933 рр.

	Кількість померлих, тис. осіб						
	Всі національності	українці	росіяни	поляки	євреї	німці	інші
1927	579,0	490,6	43,2	9,0	16,3	7,1	12,8
1928	548,0	458,6	43,5	8,4	16,5	7,4	13,6
1929	584,9	491,5	46,6	8,6	17,7	8,1	12,4
1930	581,1	488,0	47,0	8,7	18,0	8,5	10,8
1931	610,1	510,0	49,1	9,1	18,8	8,4	14,7
1932	775,4	657,3	56,8	11,2	23,2	11,5	15,4
1933	4169,0	3777,3	203,7	49,6	64,7	31,6	42,1
1934	517,9	440,7	37,1	7,3	15,1	7,5	10,1
	питома вага кожної національності, %						
1927	100,0	84,7	7,5	1,6	2,8	1,2	2,2
1928	100,0	83,7	7,9	1,5	3,0	1,4	2,5
1929	100,0	84,0	8,0	1,5	3,0	1,4	2,1
1930	100,0	84,0	8,1	1,5	3,1	1,5	1,9
1931	100,0	83,6	8,0	1,5	3,1	1,4	2,4
1932	100,0	84,8	7,3	1,4	3,0	1,5	2,0
1933	100,0	90,6	4,9	1,2	1,6	0,8	1,0
1934	100,0	85,1	7,2	1,4	2,9	1,4	1,9

Джерело: експертні розрахунки за даними реконструкції демографічної динаміки України

Таблиця Д 16. Дані про смертність населення областей України

	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
	кількість померлих, тис. осіб									
УСРСР	523	496	539	538	515	668	1909	462	342	360
Київська	104	100	107	111	103	161	511	85	58	67
Чернігівська	55	51	54	46	49	58	121	61	32	37
Вінницька	87	78	82	83	77	95	277	75	63	59
Харківська	101	94	109	110	104	126	497	66	50	57
Дніпропетровська	57	57	60	59	56	66	182	50	39	40
Одеська	53	51	52	52	46	58	164	37	35	32
Донецька	56	55	65	64	68	88	123	76	58	61
МАСРР	10	11	10	12	11	15	33	11	8	7
	структура померлих, %									
УСРСР	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Київська	20,0	20,2	19,8	20,6	20,1	24,1	26,8	18,4	16,9	18,5
Чернігівська	10,5	10,3	10,0	8,6	9,5	8,7	6,3	13,3	9,4	10,3
Вінницька	16,6	15,7	15,2	15,5	15,0	14,2	14,5	16,2	18,5	16,5
Харківська	19,4	19,0	20,3	20,4	20,2	18,9	26,0	14,4	14,5	15,8
Дніпропетровська	10,9	11,4	11,2	11,1	10,8	9,9	9,5	10,9	11,4	11,1
Одеська	10,1	10,3	9,6	9,6	9,0	8,7	8,6	8,1	10,1	8,8
Донецька	10,7	11,0	12,1	11,9	13,1	13,2	6,4	16,4	17,0	16,9
МАСРР	2,0	2,1	1,9	2,3	2,2	2,2	1,7	2,4	2,3	2,0

Джерело: РДАЕ. Ф 1562. Оп 329. Спр 256

Примітка: адміністративно-територіальний поділ на дату проведення перепису 1937 р

Науковий співробітник сектору

тривалості життя і здоров'я населення

ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України

Рудницький О.П.

Додаток 1. Оцінки втрат населення ССРСР та регіонів внаслідок голоду 1932–1933 рр., зроблені вітчизняними та зарубіжними дослідниками (авторські тексти)

1.1. Таблиця 1. Зведена таблиця основних оцінок людських втрат України через надсмертність внаслідок голодомору 1932-1933 рр.

Автори оцінок	Рік	Втрати, млн. осіб
Данилов В.П., Зеленин І.Е.	2004	3-3,5
Конквест Р.	1989	5
Кульчицький С.В.	1989	3,2
Кульчицький С.В.	1995	3-3,5
Кульчицький С.В.	2007	3-3,5
Ловер О.Г.	2002	3,5
Максудов С.	1991	4,4
Максудов С.	1992	4,3
Максудов С.	1995	4,2
Месле Ф. та ін.	2008	2,6
Пирожков С.І.	1989	3,5
Рудницький О.П.	1990	3,8
Рудницький О.П.	2009	3,9
Служинська З.	1995	4,3
Уіткрофт С.	2001	3-3,5
Ерлихман В.В.	2001	5,2

Джерело: див. Додаток 3, позиції 9, 18, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 35, 41, 45, 46, 51.

1.2. Оцінка втрат населення України внаслідок голодомору 1932–1933 рр., за Ф. Месле, Ж. Валенем, С. Пирожковим та ін. (Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті / пер. з франц. – К.:ВД Стилос, 2008. – С. 42–50).

Для розрахунку прямих і непрямих втрат 1930-х можна спробувати обчислити, виходячи з даних перепису 1926 р., населення, яке було б переписане у 1939 р. за відсутності кризи, та оцінити масштаб останньої, розглянувши різницю між очікуваним і фактично зафіксованим результатом у 1939 р. Цей підхід спирається насамперед на надійність результатів обох переписів. Насправді їхню достовірність фахівці не ставлять під сумнів.

Існуючі дані уможливають розрахунок двох таблиць смертності на початок і кінець періоду, спираючись на результати переписів 1926 і 1939 рр., з одного боку, і для періоду 1938–1939 рр. – з другого. Щодо 1926–1927 рр., то вже були виконані розрахунки.

Виходячи з цих двох опорних точок, ми виконали інтерполяцію імовірності дожиття за віком у період 1928–1938 рр. Отримані показники імовірності застосували по роках – з 1927 по 1939 – до відповідних поколінь за переписом 1926 р., щоб розрахувати кількість людей, які б, за відсутністю кризових явищ, дожили до 1 січня 1928–1939 рр.

Щоб закінчити перспективний розрахунок, потрібно також застосувати ці імовірності до народжень після перепису 1926 р., а для цього розрахувати спочатку кількість народжених, що мала б бути зафіксована за відсутності криз. Неможливо інтерполювати коефіцієнти народжуваності до і після кризи. Так, після внесення поправки на пропуски при реєстрації загальний рівень фертильності (жінки віком від 15 до 49 років), зафіксований до кризи, істотно зменшується – з 157 на 1000 у 1927 р. до 117 на 1000 в 1931 р., але після кризи він зростає значно більше рівня 1931 р. (очевидно, перевищує 130 на 1000 у 1936 р.).

Можна продовжити цю тенденцію зниження, щоб розрахувати гіпотетичну кількість народжень за відсутності кризи. Однак, підвищення, яке настає після кризи, пояснюється не тільки феноменом відновлення. Воно пов'язане також і з заборонаю абортів, запровадженою у 1936 р., причому цей захід могли реалізувати, навіть якби кризи й не було. Втім, для нас найважливіше зараз – розрахувати кризове підвищення смертності і, незалежно від того, яку гіпотезу візьмемо щодо народжуваності у без кризовий період, ми виведемо із загальних втрат через кризу дефіцит народжуваності. Помилка в гіпотезі народжуваності стосуватиметься тільки розрахунку згаданого дефіциту, а не розрахунку підвищеної смертності через кризу. Ми свідомо обираємо найпростішу гіпотезу, щоб отримати показники народжуваності, які могли бути реальними за відсутності кризи: збереження на весь період 1932–1939 рр. загальної народжуваності на рівні 1931 р.

Таким чином, ми отримали динаміку народжень, де поєднуються народження, зареєстровані органами ЗАГС у 1924–1931 рр. (з поправкою на неповну реєстрацію), і обчислені без урахування кризи на 1931–1938 рр. Щодо

останніх даних, то вони характеризуються невеликим зростанням, як і розрахункова кількість жінок віком 15–49 років.

Після доповнення перспективного розрахунку, застосувавши до числа народжень імовірність дожиття за нормальних умов, отримуємо в підсумку розрахункове населення 1939 р., яке залишається зіставити з фактично переписаним населенням на даний рік за віковими групами. Отримані втрати значно коливаються залежно від вікової групи. Деякі випадки коливання коефіцієнта втрат є малореалістичними. Природно, що коефіцієнт втрат менший для групи 0–4 років, ніж для групи 5–9 років. На першій віковій групі, народженій після голоду, позначається тільки дефіцит народжуваності, що триває трішки далі за 1932–1933 рр., і, можливо, ця група зазнала меншої за норму після кризової дитячої смертності. З другого боку, видима відсутність втрат у групі 10–14 років та коливання у категорії після 55-ти мало правдоподібні. Розрахунок за відхиленням між розрахунковим і зареєстрованим числом може насправді збільшити результати помилок за віком (як щодо переписаної кількості, так і ймовірності дожиття). Відтак ці результати слід враховувати з обережністю. У подальшому ми спиратимемося тільки на сумарні числа за статтю, а не за віковим розподілом.

Загалом можна було б очікувати від перепису 1939 р. 35,5 млн. мешканців України замість 30,9 млн. фактично переписаних. Отже, після кризи Україна недорахувала 4,6 млн. людей. Що можна сказати про виявлену у такій спосіб різницю? Вона спричинена, звичайно, підвищеною смертністю і дефіцитом народжень внаслідок Голодомору. Однак слід розглянути також і можливу роль міграції та надійність висунутих гіпотез. Нарешті можна спробувати вивести із цього оцінку повноти реєстрації померлих під час кризи.

Якщо припустити, що отримана різниця правильно відображає спільні наслідки підвищеної смертності та зниженої народжуваності, то, щоб виокремити дію цих двох складових, достатньо повторити прогноз населення до 1939 р., замінивши розрахунок народжень без урахування кризи зареєстрованою кількістю

народжень (з поправкою на неповну реєстрацію дитячих смертей). Цей другий прогноз дає у підсумку 34,5 млн. осіб у 1939 р.

Різниця із фактично переписаним населенням, тобто 3,5 млн. осіб, відображає масштаб втрат через підвищену смертність внаслідок кризи та еміграції. Різниця з результатом першого прогнозу (1,1 млн. людей) показує втрати, спричинені дефіцитом народжень. Визначений у такий спосіб дефіцит народжень істотно нижчий за різницю між розрахованим і зареєстрованим у 1927–1938 рр. числом народжень: $12,6 - 11,2 = 1,4$ млн. осіб. Навіть за нормальних коефіцієнтів дожиття ця кількість народжених, яку зменшила криза, іще б скоротилася через високу смертність дітей, характерну для того часу.

Щодо народжень, то втрати тут досить подібні для обох статей. Невеличка перевага дефіциту чоловіків (525 тис. проти 511 тис.) пояснюється тим, що, як правило, хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток (приблизно 105 на 100), а у віці, якого досягли відповідні покоління в 1939 р., підвищена смертність чоловіків дуже мало зменшила чисельну перевагу хлопчиків при народженні.

Натомість втрати, спричинені підвищеною смертністю і міграцією, набагато вагоміші у чоловіків, аніж у жінок (2,1 млн. проти 1,4). Ця різниця може пояснюватися або підвищеною смертністю внаслідок кризи, або міграцією.

1.3. Оцінка втрат населення СРСР та регіонів внаслідок голоду 1932–1933 рр. за Андрєєвим Є. М., Дарським Л.Ю., Харьковою Т.Л. (Демографическая история России: 1927–1959. – М.: Наука, 1998. – С.82-83).

Ми зробили спробу оцінити рівень надсмертності в Росії в 1933р. спираючись на наявну в нас інформацію. Отже, рівень надсмертності по СРСР у цілому, досить надійно обґрунтований виходячи з динаміки населення країни з 1927 по 1936 рр., становить по нашим розрахункам 7,35 млн. чоловік. За наявними статистичними даними, рівень надсмертності в Росії був багато меншим – 2,29 млн. чоловік. Наш розрахунок можна інтегрувати так – близько 30% померлих у наслідок голоду було зареєстровано. Загальний недооблік померлих в 1933р. склав більше 56%, а померлих у наслідок голоду, становив близько, 70%. Нагадаємо, що за нашими розрахунками недооблік померлих в 1931

– 1932 рр. у СРСР становив близько 38%, а в 1934 – 1935 рр. – 27%. Високий недооблік в 1931 – 1932 і, частково, в 1933 р. пов'язаний з тим, що по цілому ряду територій, включаючи потерпілий від голоду Казахстан, реєстрація померлих, практично, була відсутня.

Спробуємо зрівняти ці висновки з відомими оцінками для України, де голод носив масовий характер. За більшістю оцінок людські втрати внаслідок надсмертності України склали 4 млн. чоловік. Це означає, що недооблік померлих рівнявся 64% від загального числа померлих, і було зареєстровано, приблизно, 32% померлих у наслідок голоду.

Як ми відзначали, у Росії голод не носив настільки тотальний характер як в Україні. Але ситуація в більшості областей Центрально-Чорноземного регіону, на Нижній Волзі й Північному Кавказі досить подібна із ситуацією в Україні. Якщо припустити, що і там було зареєстровано також приблизно 1/3 померлих від голоду, а в іншому реєстрація померлих була повною, то вийде, що в цілому по Росії втрати від голоду склали біля 2,15 млн. або в 2,4 рази більше, ніж за даними статистики.

Ситуація на Верхній Волзі й Уралі, звичайно, була трохи легшою (індекс надсмертності 1,3), але без сумніву, що й там смерті від голоду враховувалися неповністю. Якщо допустити, що на цих територіях частина смертей у результаті голоду, що залишилися поза реєстрацією, у два рази нижче в Україні, то ми одержимо оцінку рівня надсмертності в Росії в 1933 р. рівну 2,3 – 2,4 млн. чоловік. Очевидно, що крім екстраординарної недореєстрації існує й звичайна, властива для 1932 і 1934 рр., що варто врахувати при подальших розрахунках.

Оцінка 2,3 -2,4 млн. узгоджується з відомими оцінками по СРСР, Україні й Казахстану. Віднімаючи з нашої оцінки надсмертності в СРСР оцінки для Росії й України, ми одержимо, що на частку інших потерпілих від голоду республік, тобто на частку Казахстану, припадає трохи більше 1 млн. померлих в результаті голоду, що майже повністю пройшли повз статистику.

Ця величина порівняно по масштабах із збитком населення Казахстану за міжпереписний період і збігається з оцінкою людських втрат Казахстану, зробленої Р. Конквестом (2007, С.351).

1.4. Оцінка втрат населення України внаслідок голодомору 1932 –1933 рр. за С. Максудовим і С.В. Кульчицьким (Голод 1932 – 1933 рр. в Україні; Київ: Наукова думка – 2003. – С. 502–504).

В кінцевому підсумку Віткрофт відмовився від співавторства, тому що не поділяв нашого спільного з Максудовим довірливого ставлення до «нормальних» показників народжуваності і смертності, а також до показників механічного руху населення. Максудов теж з недовірою поставився до наведених показників міграційного балансу, але Кульчицький і Максудов домовилися зробити застереження щодо власних позицій кожного в тексті статті, яка вийшла в світ у лютому числі «УІЖ» за 1991р.

Наведені в таблиці дані про народжуваність Кульчицький і Максудов погодилися визнати досить надійними, за винятком 1933р.

Максудов звернув увагу на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933, а в 1934 р. Адже в 1934 р. народжувалися діти, зачаті в попередньому, голодному році, а голод, як відомо, призводить до зниження вірогідності зачаття. Малоімовірною є також можливість скорочення народжуваності в селах в 1933 р. вдвічі порівняно з попереднім роком, як це зафіксовано у відомостях ЗАГСів. Цілком очевидно, що зафіксоване скорочення відображає падіння в 1933 р. точності обліку на селі, зумовлене дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. За відомостями Максудова, остання практично однакова і в місті, і на селі, що вказує на повноту обліку в сільській місцевості. Взявши за основу дані таблиці про смертність у 1925–1926 рр., він підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менше 150 тис. осіб. Відповідно, не менший недооблік був і при оцінці народжуваності. Отже, цифра народжень за 1933р. має корегуватися до 621 тис.

Таблиця 2. Зареєстрована кількість померлих та народжених в Україні за 1927-1936 рр., тис. осіб

Рік	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст
1927	1184.5	522.6	661.8
1928	1139.3	495.7	643.8
1929	1081.0	538.7	542.3
1930	1023.0	538.1	484.9
1931	975.3	514.7	460.6
1932	782.0	668.2	113.8
1933	470.7	1850.3	-1379.6
1934	571.6	483.4	88.2
1935	759.1	341.9	417.2
1936	859.0	361.3	533.7

Якщо припустити, що наведений в таблиці динамічний ряд зареєстрований в Україні народжень і смертей більш-менш адекватно відображає справжню картину за всі роки, крім 1933, то втрати населення можуть бути визначені з достатнім ступенем надійності.

Для цього насамперед треба вилучити з розрахунку втрат природну смертність у 1933р. Досить ймовірним є припущення, що вона близька до середньої арифметичної з показників смертності за 1927-1930 рр., тобто становить 524 тис. Далі, виходячи з відокремленого показника народжуваності в 1933 р. (621 тис.) , одержимо природній приріст за цей рік 97 тис., а за десятиріччя між переписами – 4043 тис. осіб. Враховуючи те, що кількість населення в Україні скоротилася у 1937 р. на 538 тис. осіб порівняно з 1926 р., одержимо демографічний дефіцит в 4581 тис. осіб.

Якщо порівняти цю величину з тією, яку розрахував Максудов без використання радянської демографічної статистики, то вражає їх подібність. Однак вона оманлива. Максудов вийшов на свою цифру втрат від голоду після того, як запропонував позитивне для УСРР сальдо міграції в 600 тис. осіб. При негативному сальдо офіційної статистики (1343 тис.) втрати від голоду 1933 р. становитимуть 3238 тис. осіб. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики 1930-х рр.. при визначенні природного і особливо механічного руху населення, істинні втрати коливатимуться в діапазоні від 3,0 до 3,5 млн. осіб.

За даними про місячну динаміку народжень і смертності у сільській місцевості УРСР у 1932 – 1933 рр. можна вирахувати також втрати населення України від голоду першої половини 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931/32 р. Якщо вважати, що в 1932 р. нормальна смертність становила 524 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. осіб. Голод 1932 р. і голодомор 1933 р. – це якісно різні явища.

Максудов категорично заперечував проти використання даних міграційного балансу, складеного працівниками ЦУНГО, навіть з поправкою на сотні тисяч чоловік в той чи інший бік (визначення втрат в діапазоні від 3 до 3,5 млн. – це і є поправка в сотні тисяч). Тепер він вважає, що протягом міжпереписного десятиліття склався приблизно нульовий баланс. Він більше не відстоює позитивне сальдо міграції в 600 тис. осіб. Нульовий варіант означає, що прямі втрати населення від голоду 1933 р. в кордонах УРСР були в межах від 4 до 4,5 млн. осіб, причому остання цифра є більш вірогідною.

Не демографам важко відмовитися від спокуси оцінювати демографічну катастрофу 1933 р. певною конкретною цифрою, як правило – перебільшеною. Але нічого не вдієш, конкретна цифра втрат – якою б вона не була – не має нічого спільного з демографічною статистикою.

Оцінювати втрати, виходячи з аналізу статистичних даних, можна лише у тих чи інших параметрах. Так, за даними статистики, яка сьогодні вже доступна і кожний може перевірити вірогідність її окремих елементів та їхній вплив на кінцевий результат, втрати населення УРСР від голодомору 1933 р. складають: або від 3 до 3,5 млн.; або від 4 до 4,5 млн. Необґрунтованими є твердження, що кількість людей, загиблих від голоду в українському селі, була меншою ніж 3 млн. осіб. Так само лише необізнані з сучасними демографічними дослідженнями можуть говорити, що тих, хто загинув у 1933 р., було більше ніж 4,5 млн. Називаючи цифри 7 до 10 млн. і більше, Кульчицький і Максудов, якщо не зважати на емоції, свідчать про те, що не хочуть рахуватися з наукою. Ці мільйони людей, зареєстровані обома переписами населення – 1926 і 1937 рр. Перепис 1926р. був опублікований в 56 томах і у світовій демографічній науці

вважається класичними. Перепис 1937 р. самою своєю долею, як і долями людей, що проводили його, довів свою адекватність реальній демографічній ситуації.

Правдивість першого чи другого діапазону втрат від голоду 1933 р. поки не може бути встановлена, бо не відомо, яке з трьох тверджень більш вірогідне:

- приплив людей в УСРР протягом 1927 – 1936 рр. врівноважувався відпливом;
- кількість тих, хто виїхав з УСРР добровільно чи був депортований, на мільйон або й більше перевищує кількість тих, хто приїхав в УСРР на постійне проживання;
- кількість тих, хто приїхав в УСРР, істотно більша, ніж тих, хто покинув республіку.

Третій варіант, як правило, не розглядається як можливий, хоча у післявоєнні десятиліття Україна (з Кримом), Кубань і республіки Прибалтики завжди знаходилися на перших місцях за кількістю мігрантів. Перший варіант можливий, але конкретними даними він не підтверджується. За другим варіантом – авторитет центрального статистичного відомства ССРСР.

1.5. Оцінка втрат населення СРСР внаслідок голоду 1932 – 1933 рр. за С. Уїткрофтом (О демографических свидетельствах трагедий советской деревни в 1931 – 1933 гг.// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивания. Документы и материалы. Т.3. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 885).

На кінець, зрозуміло, що основні дані реєстрації взагалі то потребують ґрунтовних поправок, що цілком природно для кожної історико-демографічної статистики, пов'язаної з періодом голоду. Однак рівень цих поправок для європейської частини ССРСР (включаючи Україну) по окремо взятому голодному 1933р., на наше переконання повинен бути значно нижче, чим пропонують Андреев, Дарський і Харькова.

Для сільського населення ССРСР рівень зареєстрованої смертності в самому голодному 1933 р., був приблизно на 2,3 млн. вище, ніж в 1932 р. Відповідний показник підвищеної смертності для міського населення склав біля 0,4 млн. Це великі цифри навіть без поправки на 1-2 млн. незареєстрованих смертей, про які

писали Курма, Лорімер, Бекунова/Родной, Макудов, и Уіткрофт, не кажучи вже про 7 млн. додаткових смертей, по Андрееву, Дарському і Харькової. В таблиціЗ. приводяться відповідні цифри по регіонам.

Таблиця 3. Підвищена смертність в СССР, РСФСР та УССР в 1933 р., порівняно з 1932 р., млн. осіб

	Зареєстрована смертність			Незареєстрована смертність		Всього	
	село	місто	всього	вар. А	вар. Андр., Дар., і Хар.	вар. А	вар. АДХ
СССР	2.3	0.4	2.7	1.3	4.3	4	7
РСФСР	0.8	0.3	1.1	0.5	1	1.6	2.1
УССР	1.1	0.1	1.2	0.6	3	1.8	4.3

Примітка : Варіант А - це мінімальна поправка, котра, по версії Курмана, Лорімера, Бекунової/Родного, Максудова, Уіткрофта і ін., необхідна по відношенню незареєстрованих смертей. Варіант АДХ - це максимальна поправка по версії Андреева, Дарського і Харькової.

Підкреслюємо, що ці цифри лише підвищеної смертності в 1933 р. порівняно з 1932 р. А в 1932 р. рівень зареєстрованої смертності був вже значно вищим, ніж в 1931 р. (в Україні на 150000) і ми вже приводили докази на користь того, що незареєстрована смертність за попереднім роки, цілком ймовірно, була вища, ніж прийнято вважати. А тому загальний рівень смертності від голоду в голодні роки з 1931 по 1933 рр. слід вважати значно вищим. Лиш по одній Україні можна було б говорити про 3 – 3,5 млн. додаткових смертей, а по СССР в цілому про 6 – 7 млн.

Науковий співробітник сектору
тривалості життя і здоров'я населення
ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України

Рудницький О.П.

Додаток 2. Використані літературні джерела та архівні матеріали

1. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харькова Т.Л. История населения СССР, 1920-1959 гг. – М.: Госкомстат СССР, 1990.
2. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харькова Т.Л. Демографическая история России: 1027-1959. – М.: Информатика, 1998.
3. Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харькова Т. Л. Население Советского Союза. 1922–1991. — М.: Наука, 1993. — 142 с.
4. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 30-е гг. // Отечественная история. — 1995. — № 1.
5. Валлен Ж., Месле Ф., Адамец С., Пирожков С. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – №2. – С. 7-29.
6. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Общие итоги. — М.: РОССПЕН, 2007. — 152 с.
7. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. — М.: Ин-т истории СССР, 1991. — 239 с.
8. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М.: Наука, 1992. — 256с.
9. Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004 - № 5. – С. 109;
10. Демографическая модернизация России, 1900-2000 / Под ред. А. Вишневого. – М.: Новое изд-во, 2006. – 602 с.
11. Демографические процессы в СССР в 20–80-е годы (Современная зарубежная историография). — М.: ИНИОН АН СССР, 1991. — 126 с.
12. Жиромская В. Б. Численность населения России в 1939 г.: поиск истины // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции. Сб. науч. тр. — М.: Ин-т рос. ист., 1994. — С. 27–49.
13. Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом секрета: Всесоюзная перепись населения 1937 года. — М.: Ин-т рос. ист., 1996. — 152с.

14. Земсков В. Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Социологические исследования. — 1991. — № 10. — С. 3–21.
15. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 10–27.
16. Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 151–165.
17. Конквест Р. Жатва скорби. Реестр смерти // Вопросы истории. — 1990. — № 4. — С. 83–92.
18. Корчак-Чепурківський Ю. О. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. — 1928. — № 2. — С. 153–158.
19. Корчак-Чепурківський Ю. О. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демографічний збірник. — К.: Демографічний інститут ВУАН, 1926. — С. 112–171.
20. Корчак-Чепурківський Ю. О. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. — Харків: ЦСУ УСРР, 1927. — С. V-LXXIII.
21. Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР. 1925-1926. — Харків: ЦСУ УСРР, 1929. — VIII, 96 с.
22. Кульчицький С.В. Шукати правду. Сказати правду. Демографічні наслідки голодомору 1933 року на Україні // Наука і суспільство. — 1989 - № 7. — С. 20;
23. Кульчицький С. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. — 1995 - № 5. — С. 138;
24. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр.: механізм сталінського терору // Український історичний журнал. — 2007 - № 4 — С. 4;
25. Ловер О.Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження. — Ужгород, 2002. — С. 302;
26. Мазохин О.Б. Репрессивная политика в СССР в цифрах (1918-1953) // Военно-исторический журнал. — 2004. — №6. — С. 49-61..

27. Мазохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов ВЧК_ОГПУ (1934-1940) // Военно-исторический архив. – 2005. – №1-6.
28. Максудов С. О влиянии новых данных переписей 1937, 1939 годов на расчеты по оценке потерь населения в 1926-37 и 1935-1945 гг. Доклад;
29. Месле Ф., Валлен Ж., Пирожков С. та ін. Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті. – К.: Стилос, 2008. – С.415
30. Население в России в ХХ веке. Исторические очерки в 3-х томах. – Т. 1. 1900-1939; Т. 2. 1950-1959. – М.: РОССПЭН, 2000.
31. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том по Україні і томи по 17 областях та м. Києву.
32. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. — 624 с.
33. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. — Харків: Народне господарство та облік, 1933. — XXXI, 211 с.
34. Природний рух населення України в 1924–1929 рр. // Статистика України. — №№ 106, 117, 154, 169, 193, 213. — Харків, 1927–1932.
35. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 24. – К.: Наук. думка, 1990. – С.22-26.
36. Рудницкий Е.П. Информационные проблемы изучения динамики городского и сельского населения Украины в 1926-1939 гг. // Миграция и урбанизация населения (на материалах Украины и Польши) / Отв. ред. А.У. Хомра, П. Эберхардт. К.: Наук. думка, 1991.
37. Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931-1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 866-887.
38. Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Фонд 1562 (ЦСУ–ЦУНГО СРСР). – Опис 329. Підсумки перепису населення 1937 і 1939 рр.;

- Описи 207–213. Річні звіти про природний рух населення УСРР за 1933–1939 рр.; Річні звіти про механічний рух міського населення УСРР за 1933–1939 рр.
39. Служинська З. Рід людський в Україні. – Львів, 1995. – С.10;
  40. Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931-1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 885;
  41. Фонд ФР 337 (Держплан УСРР). – Опис 1. Окремі зведені форми з річних звітів про природний рух населення за 1930, 1931 роки.
  42. Фонд ФР 582. – Опис 11. Підсумки перепису населення 1939 року.
  43. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО).
  44. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1. – Опис 20. – Справа 7163. Попередні підсумки перепису населення УСРР 1937 року.
  45. Эрлихман В.В. Потери народонаселения в XX веке. Справочник. – М.: Русская панорама, 2004. – С.34.
  46. Окремі архівні статистичні матеріали про чисельність та природний рух населення областей (Миколаївської, Дніпропетровської, Херсонської, Харківської, Черкаської) та висновки судово-медичних експертів Бюро судмедекспертизи Харкова та Черкас, надані в розпорядження Інституту демографії Головним слідчим управлінням СБУ України для використання при проведенні науково-демографічної експертизи.

Науковий співробітник сектору
тривалості життя і здоров'я населення
ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України

Рудницький О.П.